

О. О. Кротова, І. А. Сніжко \*

## ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АМВРОСІЇВСЬКОГО ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ



*Йдеться про історію відкриття та дослідження однієї з найважливіших верхньопалеолітичних епіграфетських пам'яток України та Східної Європи, датується 18 000—19 000 некаліброваних років тому. Акцентується увага на маловідомих фактах, що стосуються відкриття пам'ятки як палеонтологічного знаходища на початку ХХ ст. та як археологічного комплексу доби верхнього палеоліту у 1930-і роки. Наводяться біографічні дані дослідників-першовідкривачів, аналізується їх роль у фіксації та збереженні інформації про пам'ятку. Представлено деякі недостатньо висвітлені у літературі дані, що стосуються організації польових і лабораторних робіт різних років досліджень та участі у них вітчизняних і іноземних спеціалістів суміжних дисциплін, зокрема, проведення на комплексі польового семінару радянсько-американського симпозиуму «Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations» (1989 р.) та його значення для інтерпретації пам'ятки.*

*К л ю ч о в і с л о в а:* Східна Європа, Україна, верхній палеоліт, епіграфет, мисливці на бізонів.

Нині широко відомий Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс — унікальна пам'ятка мисливців на бізонів, розташований на південному сході України за 1,5 км на схід від с. Родники Амвросіївського р-ну Донецької обл. у верхів'ї балки Казенної, що впадає в р. Кринку, притоку р. Міус. Він має складну структуру, що містить розташовані на відстані 200 м одне від одного кістковище бізонів і стоянку (рис. 1) (Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016).

\* КРОТОВА Олександра Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-0299-7628, [okrotova@ukr.net](mailto:okrotova@ukr.net)

СНІЖКО Ірина Анатоліївна — кандидат історичних наук, доцент Українського державного університету залізничного транспорту, ORCID 0000-0002-7797-9494, [isnizhko@ukr.net](mailto:isnizhko@ukr.net)

Досить складною була історія відкриття пам'ятки, що відбувалася у першій половині ХХ ст. у два етапи. Спочатку геологи у 1910-і рр. відкрили його у верхів'ї балки Казенної як палеонтологічне місцезнаходження, а у 1935 р. він став відомий як археологічна, доби верхнього палеоліту, пам'ятка. Досі в археологічних виданнях несправедливо мало, частіше всього у примітках, згадували про роль у відкритті геологів (Борисковский 1953, с. 329), а останнім часом, навпаки, з'явилася тенденція до перекосу в інший бік — деякі дослідники роблять спробу приписати геологам роль першовідкривачів пам'ятки, применшуючи роль археологів (Косикова 1994; Цеунов 2015). Наразі є сенс точніше висвітлити роль перших та других.

Вперше на наявність місцезнаходження кісток викопних тварин на схилі відвершку Казенної балки вказали геологи. У 1892 р. Геологічний комітет на замовлення промисловців півдня Росії розпочав роботу над складанням детальної геологічної карти Донецького кам'яновугільного басейну. Метою було точне документування і дослідження вугільних покладів та оцінка їх запасів. Як топографічна основа була використана карта із масштабом в 1 дюйм і 1 верста з горизонталями через кожні 4 сажени. Увесь Донецький басейн був розділений на 65 планшетів, площа кожного складала 420 км<sup>2</sup>. Організацію цієї роботи було доручено Ф. М. Чернишову — геологу та палеонтологу, дійсному члену Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук, директору Геологічного комітету. І хоча сам Ф. М. Чернишов працював на Донбасі всього два роки, для реалізації проекту йому вдалося зібрати команду, у яку входили як видатні геологи так і перспективна молодь (Шаталов 2016, с. 121—122).

Територія, яка нас цікавить — це планшет VIII-22 із доданим до нього сусіднім півден-

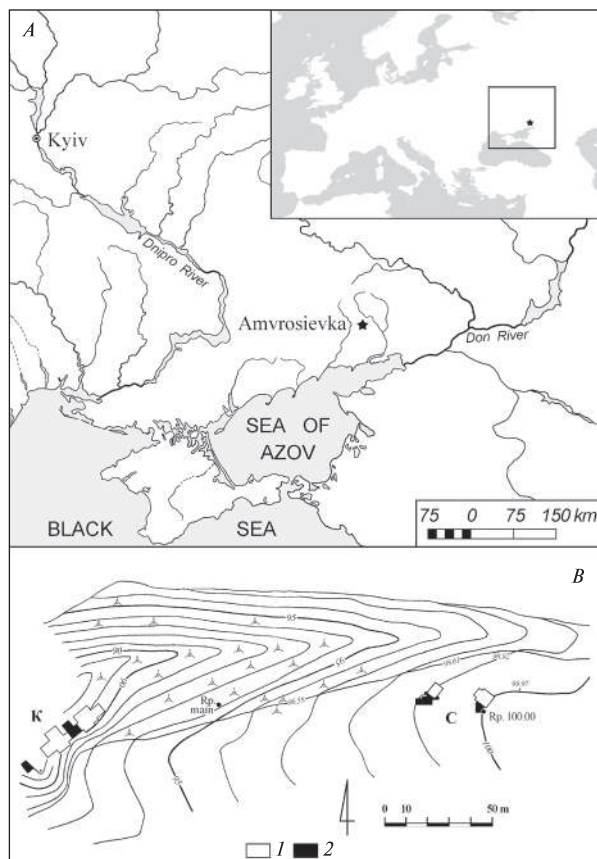


Рис. 1. Амвросіївський комплекс: А — карта розташування пам'ятки; В — план розташування кістковища бізонів (К) і стоянки (С). Умовні позначки: 1 — розкопи 1935—1950 рр.; 2 — розкопи 1980—2000 рр. (за: Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016)

Fig. 1. The Amvrosiivka complex: A — map of the site location; B — plan of the bison bone bed location (kill-site) (K) and of the site (C). Legend: 1 — excavations of 1935—1950; 2 — excavations of 1980—2000 (by: Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016)

ним напіваркушем ІХ-22. Лінія Єкатерининської залізниці являє собою кордон детальної геологічної зйомки Донецького басейну. Планшет охоплює середню течію р. Кринка, правої притоки р. Міус, з поселеннями-слободами Степанівка-Кутейніківка, Амвросіївка та Велика Мішківка. Цей район почали досліджувати відносно пізно через його периферійне положення та непродуктивні вугільні поклади. Топографічна основа планшету була знята в 1903—1904 рр. воєнними топографами К. С. Рожицьким та О. В. Клементьєвим. У 1911—1914 рр. доповнення, отримані під час геологічної зйомки, були внесені Б. Ф. Меффертом, а в 1915 р. ним та І. І. Мельниковим внесені топографічні додатки переважно в районі Амвросіївських цементних заводів на основі зйомки на око та за даними заводської зйомки.

Як зазначав сам Б. Ф. Мефферт, він долучився до роботи над планшетом VIII-22 у

1911 р. і головним його завданням було дослідження перетинів та складної тектонічної будови відкладів нижнього карбону і виявлення кам'яновугільних покладів. З'ясування геологічної будови означеної території відбувалось шляхом вивчення перетинів природних відслонень, переважно у балках, якими цей район досить багатий. За два роки геологічна зйомка планшету була в цілому завершена. У 1913—1915 рр. виконувались додаткові спостереження в царині крейдових та третинних відкладів. У 1913 р. роботи здійснювались спільно із гірничим інженером С. В. Константовим, а 1915 р. — із колекторами І. І. Мельниковим та М. В. Міллером, випускниками Московського та Петроградського університетів, відповідно (Мефферт 1923, с. 4).

Саме І. І. Мельников зафіксував скупчення кісток тварин на схилі відвершку балки Казенної на контакті післятретинного суглинку та крейдового мергелю. Описуючи це місцезнаходження, Б. Ф. Мефферт зазначив, що тут у відслоненні сеноманських шарів на поверхні розмитого сенонського мергелю, по низу бурого глинистого нанесення простежується шар кісток потужністю від 3 до 6 вершків (рис. 2) (Мефферт 1923, с. 1—3).

Борис Федорович Мефферт (1878—1937) закінчив Санкт-Петербурзький Гірничий інститут, з 1907 р. працював в Геологічному комітеті і був серед залучених до роботи над детальною геологічною картою Донецького кам'яновугільного басейну. Мав докторський ступінь, був автором 61 наукової роботи. У 1932 р. під час «чистки» у Всеросійському науково-дослідному геологічному інституті (до 1930 р. — Геологічний комітет), до старшого геолога Б. Ф. Мефферта були «зауваження». На їх підставі 8.03.1935 р. Борис Федорович був заарештований, а 7.04.1936 р. висланий до м. Алма-Ата на 5 років як «соціально-небезпечний елемент». Він помер на засланні 5.08.1937 р., а реабілітований був 13.07.1956 р. президією Ленмінськунду (рис. 3) (ред. Орлов 1995, с. 118).

Геологи гадали, що кісткові рештки, представлені зубами, хребцями та трубчастими кістками, були явно знесені з вододільного підвищення (Мефферт 1923, с. 118). Попри неправильну інтерпретацію походження кісткового шару, Б. Ф. Мефферт серйозно поставився до визначення кісткових решток та публікації знаходища, звернувшись до А. М. Рябініна — одного із найвідоміших тогочасних спеціалістів-палеонтологів.

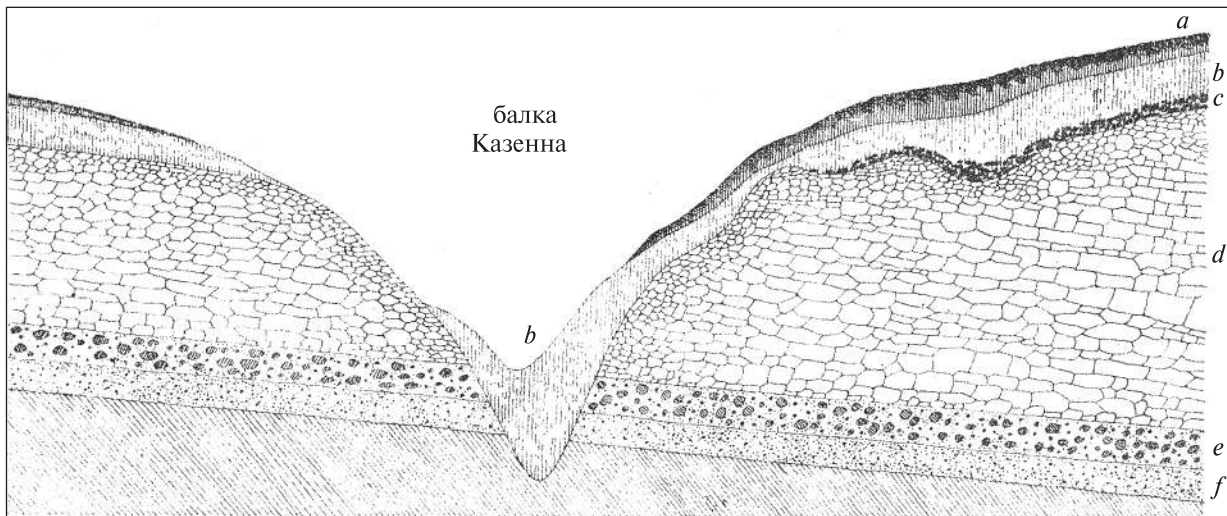


Рис. 2. Умови залягання скупчення кісток у балці Казенній (за: Мефферт 1923, с. 80): *a*) рослинний шар потужності, що змінюється; *b*) бурий лесоподібний суглинок, що залягає на дуже нерівній поверхні вивіреного мергелю з дрібними тріщинами; *c*) шар знесених кісткових решток, що сходить нанівець в бік балки (близько 0,1—0,25 м); *d*) білий мергель потужністю у відслоненні від 2,0 до 3,0 м; *e*) світложовтувато-зеленуватий вапняковий глауконітовий піщаник з численими включеннями фосфоритів — 0,3 м; *f*) зелений глауконітовий, сильно глинистий, дрібнозернистий кварцевий пісок, дещо вологий, потужність — 0,25 м

Fig. 2. Conditions of the bones assemblage occurrence in the Kazennaia ravine (by Meffert 1923, p. 80): *a*) top soil thickness that is changing; *b*) dark-brown loess-like loamy sand, which lies on very uneven surface of weathered malm with small cracks; *c*) layer of dislocated bone remnants that fades away to the ravine (about 0,1—0,25 m); *d*) white malm of thickness in uncovering of 2 to 3 m; *e*) pale yellow-greenish limestone glauconitic sandstone with numerous inclusions of phosphorites — 0,3 m; *f*) green glauconitic very loamy finely grained arenaceous quartz, slightly humid, thickness — 0,25 m

Анатолій Миколайович Рябінін (1874—1942) — професор, доктор геолого-мінералогічних наук, з 1901 р. співробітник, а в 1921—1923 рр. директор Геологічного комітету. Був одним із засновників Російського палеонтологічного товариства (1916 р.) та очолював його у 1940—1942 рр. З 1919 р. обіймав посаду професора кафедри палеонтології Московської гірничої академії, а з 1921 р. — Ленінградського Гірничого інституту, де з 1929 р. очолював кафедру. Палеонтологічні визначення А. М. Рябініна відіграли важливу роль у дослідженні стратиграфії палеозою, мезозою та кайнозою. Дослідник помер у блокадному Ленінграді в 1942 р. (рис. 4) (Боровиков 1982, с. 79—108).

За визначенням А. М. Рябініна, кістки, знайдені на схилі відвершку балки Казенної, належали до виду *Vos primigenius* Woj. Б. Ф. Мефферт із співробітниками не побачили, або не звернули уваги на крем'яні артефакти, що мали бути присутні серед кісток. У публікації 1923 р. детальної геологічної карти планшету VIII-22 скупчення кісток описане як «невеликі поклади» та визначене як палеонтологічне місцезнаходження природного походження (Мефферт 1923, с. 81, 118). Однак, серйозне ставлення до фіксації та публікації місцезнаходження вказаних дослідників забезпечило його подальше «життя» у науці.

Визначення місцезнаходження у балці Казенній як палеолітичної пам'ятки було зроблено у 1935-му р. молодим науковим співробітником Сталінського округового музею краєзнавства (СОКМ) В. М. Євсєєвим, який згідно завдання керівництва музею, обстежив місце скупчення кісток у балці, на відстані 2,0 км від впадання її у р. Кринку та 4,0 км — на північний захід від залізничної станції Амвросіївка Сталінської (нині Донецької) обл. В. М. Євсєєв знайшов палеолітичні вироби з кременю як у кістковищі, так і неподалік від нього — на поверхні мису, визначивши пам'ятку як палеолітичну, на якій того ж року очолювана ним археологічна експедиція СОКМ провела перші розкопки (рис. 5) (Євсєєв 1947).

Віктор Михайлович Євсєєв (1912—1955) у 1935 р. закінчив математичний факультет і того ж року вступив на заочне відділення історичного факультету Луганського (з листопада 1935 р. — Ворошиловградського) державного педагогічного інституту (ВДПІ). Студентом у 1929 р. приймав участь у розвідці на території Овдіївського та Амвросіївського р-нів, очолюваній тодішнім завідувачим СОКМ О. В. Якубським, під час якої була зафіксована наявність обробленого кременю в околицях сс. Білярівка та Успенка. На початку 1930-х рр., коли відомий український археолог Микола Омеля-



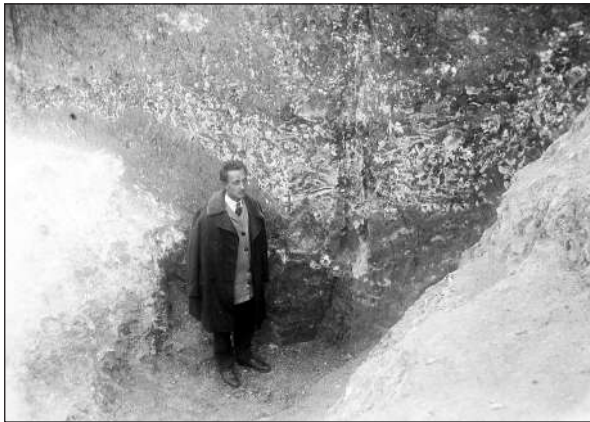
*Рис. 3.* Портрет геолога Б. Ф. Мефферта — автора першої публікації даних про скупчення кісток бізонів у верхів'ї балки Казенної (за: ред. Орлов 1995)

*Fig. 3.* Portrait of the geologist B. F. Meffert — the author of the first material publication on bison bones assemblage in Kazennaia ravine (by: ed. Orlov 1995)



*Рис. 4.* Портрет палеонтолога А. М. Рябініна, який вперше визначив кістки зі скупчення у верхів'ї балки Казенної (за: Боровиков 1982)

*Fig. 4.* Portrait of the palaeontologist A. M. Ryabinin, who determined the bones from the assemblage in Kazennaia ravine for the first time (by: Borovikov 1982)



*Рис. 5.* В. М. Євсєєв — першовідкривач палеоліту у балці Казенній у розкопі 1935 р. (фонди МКМ, 748-ІІ / 1169-ІІ)

*Fig. 5.* V. M. Evseev — the discoverer of the Palaeolithic in Kazenna ravine in the excavations of 1935 (Mariupol Local History Museum funds, 748-II / 1169-II, № 2129 н/д -і)



*Рис. 6.* Початок розкопок 1935 р. На передньому плані Г. Г. Афе́ндік (зліва) та В. М. Євсєєв (справа) (фонди МКМ, 688-ІІ/ 1113-ІІ)

*Fig. 6.* The beginning of the excavations in 1935. In the foreground — G. G. Afendik (on the left side) and V. M. Evseev (on the right side) (Mariupol Local History Museum funds, 688-II/ 1113-II).

нович Макаренко працював кілька польових сезонів на території Донецької обл. В. М. Євсєєв познайомився із ним та, імовірно, приймав участь у його розкопках. У 1932 р., обіймаючи посаду наукового співробітника СОКМ, згідно із завданням керівництва музею, В. М. Євсєєв провів самостійну розвідку, завданням якої було історичне і геологічне вивчення берегів р. Кринки, під час якої у с. Амвросіївка (нині с. Благодатне) на майдані поблизу церкви відкрив неолітичну майстерню із обробки кремєню (Усачук, Колесник 2012).

З 1937 до 1941 рр. В. М. Євсєєв працював завідуючим відділом історії Маріупольського обласного музею краєзнавства (МОМК), який

отримав статус обласного замість СОМК, коли останній було перетворено у 1937 р. у Музей революції. Він організував археологічні розвідки та розкопки в околицях м. Маріуполь. З кінця 1941 і до 1944 рр. він працював інспектором відділу кадрів у тресті «Азовстальбуд», евакуйованому на Урал (м. Кам'янськ-Уральський), у якому й продовжував працювати, повернувшись із евакуації (Кучугура 2003, с. 91—92). У 1950 р. його запросили на посаду директора знову організованого Донецького обласного краєзнавчого музею (ДОКМ, м. Донецьк), яку він обіймав до кінця життя (1955 р.). Тоді ж В. М. Євсєєв прикладав зусилля для збереження імені та наукової спадщини М. О. Ма-



Рис. 7. Розріз залягання культурного шару у кістковищі бізонів. Розкопки 1935 р. Стоїть художник В. Головатий (фонди МКМ, 747-ІІ /1168-ІІ, № 2122 н/д -і)

Fig. 7. The section of the cultural layer occurrence in the bison bone bed. The excavations of 1935. The one who is standing is an artist V. Holovatui (Mariupol Local History Museum funds, 747-II /1168-II, № 2122 н/д -і)

каренка, репресованого (1934 р.), висланого у м. Казань та пізніше (1936 р.) розстріляного. У 1953 р. В. М. Євсеев, разом із дружиною Є. Н. Єкимовою, навідували у Казані вдову вченого А. С. Федорову-Макаренку, на прохання якої частину бібліотеки та деякі архівні матеріали з розкопок О. М. Макаренка перевезли до Донецького музею (Усачук, Колесник 2012).

Учасниками експедиції 1935 р. у балці Казенній були директор музею Г. Г. Афендік, який зробив визначення палеонтологічного матеріалу та відбір його для колекціонування (рис. 6), художник В. А. Головатий (рис. 7) і фотограф О. Є. Грейліх (Євсеев 1947, с. 265). Загальна відкрита розкопками того року площа склала 107 м<sup>2</sup>. У західній частині кістковища, де культурний шар було порушено сучасною балкою та грабіжницькими ямами заклали розкоп площею 84 м<sup>2</sup>, із них ділянка у 41 м<sup>2</sup> припала на культурний шар, котрий було досліджено засобами розчистки, фотофіксації і замальовок знахідок у розкопі та розібрано (рис. 8). У скупченні кісток бізонів (*Bison priscus*), згідно підрахунків щелеп та зубів, було виявлено рештки 294 особин та зафіксовано 20 анатомічних груп. Серед кісток було знайдено 4 фрагменти кістяних наконечників списів (дослідник називав їх «проколками» та «наконечниками дротиків») та 604 непатиновані крем'яні вироби (Євсеев 1947, с. 271—275).

Одночасно провадили роботи на місцезнаходженні, розташованому на мисі, на відстані близько 200 м від кістковища (пізніше визначеному як стоянка). Тут було закладено дві розвідувальні траншеї загальною площею 23 м<sup>2</sup>. Траншея 1 (2,0 × 7,5 м) — у східній частині мису



Рис. 8. Робочий момент розчистки культурного шару у кістковищі бізонів. Розкопки 1935 р. (26.09) (фонди МКМ, 722/ІІ, 28)

Fig. 8. Working moment of cultural layer stripping in the bison bone bed. The excavations of 1935 (26.09) (Mariupol Local History Museum funds, 722/II, 28)

на відстані 213 м від кістковища, а траншея 2 (2,0 × 4,0 м) — у західній його частині неподалік (55 м) від кістковища. Перша з них дала значно більшу кількість знахідок (крем'яних виробів та дрібних фрагментів кісток), ніж друга. Крім того, на поверхні мису було ретельно зібрано підйомний матеріал і відмічено, що, здебільшого, кремій на стоянці сильно патинований (Євсеев 1947, с. 266—271). Дослідник припускав, що обидва місцезнаходження мають зв'язок одне з одним — стоянка (місцезнаходження на мисі) та кістковище, яке, на його думку, було «місцем звалища непотрібних кісток поблизу житла людини», яке ще, на його думку, треба було шукати (Євсеев 1947, с. 276). Більша частина знахідок, отриманих у 1935 р., нині зберігаються у ДОКМ, менша — у фондах Маріупольського краєзнавчого музею (МКМ).

Після відкриття і проведення перших розкопок пам'ятка викликала зацікавленість з боку вчених, які її незабаром обстежили: у 1937 р. її відвідав палеонтолог І. Г. Підоплічко (1937—1938) разом із В. І. Зубаревою (Бібіковою), а у 1938 р. — археологи І. Ф. Левицький (1938) та С. М. Замятнін. Хоча останнього, насамперед, цікавила знахідка, зроблена 1935 р. В. М. Євсеевим неподалік від стоянки в одному із сучасних рівчаків борту балки Казенної крем'яного біфасу (ашельського рубила). С. М. Замятнін обстежив місцезнаходження та вивчив знахідку, яку згодом опублікував (Замятнін 1951; 1953). Уже в 1941 р. інформацію В. М. Євсеева про відкриття та дослідження палеоліту у балці Казенній було враховано у друкованій праці довідкового характеру (Ефи-



*Рис. 9.* Учасники та відвідувачі розкопок Амвросіївського кістковища 1949 р. У першому ряду, у цивільному костюмі і картузі — П. Й. Борисковський, зліва від нього, у другому ряду, у цивільному костюмі і капелюсі — І. Г. Підоплічко; на передньому плані — культурний шар кістковища (фото експонується у музеї Амвросіївської школи №6, надано Л. І. Тур)

*Fig. 9.* The participants and visitors of the excavations of Amvrosiivka bone bed in 1949. In the first row, in civil suit and a cap — P. I. Boryskovskiy, to the left from him, in the second row, in civil suit and a hat — I. H. Pidoplichko; in the foreground there is the bone bed cultural layer (the photo is exhibited in the museum of the Amvrosiivka school No. 6, provided by L. I. Tur)

менко, Береговая 1941), а пізніше — в узагальнювальних палеолітичних виданнях (Борисковский 1953; Ефименко 1953).

У 1940 р. дослідження кістковища продовжила експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом І. Г. Підоплічка та за участі В. І. Зубарєвої (Бібікової). Згідно з планом робіт експедиції, дослідження пам'ятки повинні були мати комплексний характер і провадитися силами академічних установ України та Росії. Представником АН УРСР мав бути палеонтолог І. Г. Підоплічко, а Росії — археолог П. Й. Борисковський, науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури (ПМК) АН СРСР із Ленінграда, який через хворобу прийняти участь у розкопках того року не зміг. Планували також участь в організації та проведенні розкопок співробітників МОМК, але музей на звернення керівництва ІА АН УРСР не відповів. Першого вересня виїхали на місце робіт І. Г. Підоплічко (начальник експедиції) і С. Н. Кедровський (аспірант ІА АН УРСР). Пізніше до них приєдналася В. І. Зубарева (Бібікова) (Підоплічко 1940—1949, с. 1).

Розкоп 1940 р. було закладено на кістковищі поруч із розкопом 1935 р. на північний схід від нього. Паралельно із розкопками на пам'ятці заклали 11 розвідувальних шурфів та одну зачистку, завдяки яким встановили розповсюдження культурного шару кістковища у



*Рис. 10.* Робочий момент розкопок кістковища бізонів, 1989 р. (фото В. А. Кесар)

*Fig. 10.* Working moment of the bison bone bed excavations, 1989 (photo by V. A. Kesar)

бік верхів'я балки, на південний схід від розкопу. Дослідження пам'ятки тривали недовго (20 днів), культурний шар у розкопі був розібраний не повністю, а законсервований з метою продовжити розкопки наступного року. Але роботи на пам'ятці було призупинено аж на дев'ять років у зв'язку із початком війни з фашистською Німеччиною (Підоплічко 1940—1949; Борисковский 1953, с. 329).

Продовжили дослідження пам'ятки у кінці 1940-х — на початку 1950-х років. У 1948 р. І. Г. Підоплічко і П. Й. Борисковський, згідно із завданням ІА АН УРСР, провели обстеження пам'ятки у балці Казенній з метою підготовки до польового сезону, який вони планували провести разом наступного року. З'ясувавши, що розкоп 1940 р. добре зберігся, у ньому із шару щільної глини вони взяли зразки кісток для аналізу, обстежили й сфотографували прилеглі ділянки балки Казенної та розташований на 1,5 км від стоянки кар'єр цементного комбінату для добування мергелю, у якому виявили крем'яні жовна (Підоплічко 1940—1949, с. 11, 12).

У 1949 р. експедиція ІА АН УРСР та ПМК АН СРСР під керівництвом І. Г. Підоплічка і П. Й. Борисковського, відповідно, продовжила розкопки кістковища. Було завершено дослідження розкопу 1940 р. і закладено два нових розкопи на південний схід від нього та серію шурфів. Загальна відкрита того року площа кістковища склала 201 м<sup>2</sup>, із яких половину (102 м<sup>2</sup>) було досліджено повністю, тобто, культурний шар розібрано до дна (рис. 9),



*Рис. 11.* Робочий момент польового семінару радянсько-американського симпозіуму 1989 р. Робить доповідь Н. Герасименко (зверху, зліва, попереду огорожі). Поруч неї, зліва-направо учасники семінару: П. Долуханов, О. Кротова, І. Сніжко, О. Горелік, М. Праслов, О. Соффер та ін.; справа, зверху вниз: Д. Дінкос, Д. Мельтцер, Д. Фрізон; на передньому плані — культурний шар кістковища (фото В. Кесар)

*Fig. 11.* Working moment of the field seminar of the Soviet-American symposium, 1989. N. P. Herasymenko is presenting a report (on top, in the left, before the barrier). Near her, from the left to the right, the participants of the seminar are standing: P. Dolukhanov, O. Krotova, I. Snizhko, O. Horelik, M. Praslov, O. Soffer and others; on the right side, down from the top: D. Dincauze, D. Meltzer, D. Frizon; in the foreground there is the bone bed cultural layer (photo by V. A. Kesar)

решту — було законсервовано (Пидопличко 1940—1949; Борисковский 1953).

Основні завдання досліджень полягали у з'ясуванні характеру та походження скупчення кісток бізонів на схилі балки та встановленні його зв'язку із місцезнаходженням (стоянкою), розташованим неподалік, на мисі, де цього ж року було проведено розвідувальне шурфування, яке підтвердило наявність культурного шару (Борисковский 1953, с. 346, 353).

Топографію кістковища дослідили більш детально, в цілому підтвердивши висновок В. М. Євсєєва про те, що скупчення кісток заповнювало рівчак-уступ природного походження, який прорізав суглинок вздовж (паралельно руслу) лівого високого схилу балки, яка впадає справа у балку Казенну. Було зроблено висновок, що його довжина складала більше 30 м, ширина — близько 5,0 м, а глибина — від 1,0 до 1,5 м. Серед кісток траплялися не патиновані крем'яні вироби (платівки, відщепи, мікрівістря) та кістяні наконечники списів. Згідно з попередніми підрахунками І. Г. Пидопличка, загальна кількість решток бізонів у кістковищі могла складати понад 1000 особин (Пидопличко 1953; Борисковский 1953, с. 330—332, 344).



*Рис. 12.* Робочий момент польового семінару радянсько-американського симпозіуму 1989 р. Учасники семінару К. Хайнес (зліва) та Б. Бредлі (справа) знайомляться із матеріалами розкопок (фото В. Кесар)

*Fig. 12.* Working moment of the field seminar of the Soviet-American symposium, 1989. The participants of the seminar C. Haynes (on the left) and B. Bradley (on the right) are acquainting themselves with the excavation materials

У 1950 р. експедицією під керівництвом П. Й. Борисковського на стоянці було закладено два розкопи та шість шурфів. Загальна відкрита в 1949—1950 рр. площа стоянки склала 106 м<sup>2</sup>. Основний горизонт залягання культурних решток (оброблений кремій, два фрагмента кістяних наконечників, п'ять підвісок, фрагменти кісток і шматочки червоної та жовтої вохри) було виявлено на глибині 0,35—0,55 м, хоча значна кількість знахідок траплялася від поверхні до глибини близько 1,0 м. Сильно патиновані крем'яні вироби містили скребки, різці, здебільшого, фрагменти мікроплатівок (зокрема мікрівістря) з притупленим краєм, нуклеуси, відщепи, платівки та відходи розколювання. Було зроблено висновок про здебільшого виробничий характер місцезнаходження — стоянки, де виготовляли крем'яні та кістяні знаряддя (Борисковский 1953, с. 332).

Результатом цих робіт стали публікації, у яких дослідники зробили висновок про синхронність та зв'язок кістковища і стоянки згідно подібності техніки розколювання кременю та наявності в обох місцезнаходженнях таких специфічних знарядь як крем'яні мікрівістря та кістяні наконечники, що дозволяло вважати пам'ятку єдиним комплексом, що складалася із двох різнофункціональних місцезнаходжень (Борисковский 1953, с. 362).

Крім того, було висловлено різні точки зору на інтерпретацію кістковища — як місця загінного полювання на бізонів під час сезонних міграцій (Пидопличко 1947; 1953; Бибикова 1950; Ефименко 1953) або як місця проведення куль-



*Рис. 13.* Учасники розкопок Амвросіївського комплексу 2005 р.: верхнє фото, зліва направо: О. Дружиніна, Ю. Грибченко, О. Куренкова, Д. Могильний, О. Кононенко, С. Палієнко; нижнє фото, зліва направо: В. Старкін, А. Старкін, І. Сніжко, В. Логвиненко, В. Зайцев (фото О. Кротової)

*Fig. 13.* The participants of the Amvrosiivka complex excavations of 2005: the upper photo, from the left to the right: O. Druzhynina, Yu. Hrybchenko, O. Kurenkova, D. Mohylnyi, O. Kononenko, S. Paliienko; the lower photo, from the left to the right: V. Starkin, A. Starkin, I. Snizhko, V. Lohvynenko, V. Zaitsev (photo by O. O. Krotova)

тових обрядів мисливців на бізонів поблизу стоянки (Борисковский 1951, 1953, с. 328—362). Матеріали розкопок 1940—1950 рр. зберігаються у Археологічному музеї ІА НАНУ та у Національному науково-природничому музеї НАНУ.

У 1978—1980 рр. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом О. О. Кротової провела на пам'ятці розвідувальне шурфування, продовживши стаціонарні дослідження з 1986 до 2009 рр. включно (з перервами) (Krotova, Belan 1993; Кротова, Сніжко, Логвиненко 2005; 2008; Кротова 2013). У східній частині кістковища поміж розкопами 1940 і 1949 рр. (I) та частково на місці розкопу 2 (1949 р.) дослідили два верхніх умовних горизонти культурного шару (Центральний розкоп, площа — 43 м<sup>2</sup> АН УРСР). У раніше недослідженій, західній частині — на лівому борті сучасного рівчака, що прорізав кістковище, дослідили усю товщу культурного шару потужністю 0,5—1,0 м (Західний розкоп, площа 10 м<sup>2</sup>) та заклали кілька шурфів, завдяки чому була встановлена значно більша довжина кістковища (близько 60 м), ніж вважалося раніше (близько 30 м).



*Рис. 14.* Робочий момент розкопок стоянки у 2007 р. Зліва направо: С. Палієнко, І. Сніжко, М.-А. Джулієн, О. Кротова (фото В. Логвиненка)

*Fig. 14.* Working moment of the site excavations in 2007. From the left to the right: S. Paliienko, I. Snizhko, M.-A. Julien, O. Krotova (photo by V. M. Lohvynenko)

1998—2009 р. на стоянці досліджували східну (розкоп III) та західну (розкоп IV) ділянки поруч із розкопами 1950 р. (рис. 1: В), площа яких разом із шурфами склала 53 м<sup>2</sup>. У цілому, загальна відкрита у різні роки на комплексі площа становить близько 500 м<sup>2</sup>.

Палеогеографію комплексу в різні роки вивчали М. Ф. Веклич, Ж. М. Матвіїшина, Н. П. Герасименко, Ю. М. Грибченко, О. І. Куренкова, О. К. Борисова, палеонтологію та археозоологію — Г. Г. Афендік, І. Г. Підоплічко, В. І. Бібікова, Н. Г. Білан, І. А. Сніжко, В. М. Логвиненко, А. В. Старкін, Л. Тодд, М.-Е. Джулієн, трасологію — С. А. Семенов, О. І. Філіпов, Г. В. Сапожникова, Г. Ф. Коробкова, В. Є. Щелінський та А. М. Усачук, петрографію — В. Ф. Петрунь.

Серія із 16 <sup>14</sup>C та AMS дат була отримана за зразками кісток та зубів із культурного шару кістковища (14) та стоянки (2). Більша їх частина становить групу близьких між собою некаліброваних дат у межах від 19 до 18 тис. років тому. Згідно техніко-морфологічних даних крем'яних виробів пам'ятку віднесено до граветського (епігравет) технокомплексу (Krotova 1996; Кротова 2013; Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016).

Культурний шар кістковища у Центральному розкопі у 1989 р. було підготовлено (рис. 10) для демонстрації учасникам польового семінару у межах радянсько-американського симпозиуму «Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations», який був першим досягненням у розробці проблематики міжконтинентальних досліджень адаптацій пізньоплейстоценових мисливців-збирачів. У його роботі брали участь відомі вчені із США (О. Соффер, Л. Бінфорд, Д. Фрізон, К. Хайнес, Б. Бредлі, Д. Дін-



кос, Дж. Адовасіо, Л. Девіс, Д. Мельтцер), Великобританії (К. Гембл), України та Росії (рис. 11; 12) (eds. Soffer, Praslov 1993). Спількування із учасниками семінару, отримання їх консультацій та спеціальної літератури були плідними як у сенсі вдосконалення методики розкопок, так і розуміння деяких особливостей культурного шару пам'ятки та її інтерпретації (Krotova, Belan 1993; Сніжко 2001; Кротова 2013; Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016).

У 1994 р. археозоолог Л. Тодд (США) за матеріалами розкопок 1935, частково 1949 і 1980—1990 рр. визначив сезони (здебільшого, холодні) загибелі бізонів та можливого використання пам'ятки в результаті застосування методу визначення рівня стирання-прорізування зубів тварин із культурного шару кістковища (Todd 2013).

У 2005 р. дослідження пам'ятки проводили за фінансової підтримки Фонду Лікі (США), у яких прийняли участь палеонтологи А. В. Старкін та В. М. Логвиненко, палеогеографи Ю. М. Грибченко та О. І. Куренкова, археологи О. М. Кононенко, О. О. Дружиніна та ін. (рис. 13). В результаті було уточнено стратиграфію (Грибченко, Куренкова, Борисова 2013) та склад фауни стоянки, у якому, окрім бізона, що домінує, було виявлено невелику кількість решток коня і зайця — визначення А. В. Старкіна та В. М. Логвиненка (Кротова, Сніжко, Логвиненко 2005, 2008; Кротова та ін. 2005; Кротова 2013; Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016). Було також вивчено колекцію фауни гризунів із промивки ґрунту з розкопок кістковища (Рековець 2013).

У 2000-і рр. як у польових, так і лабораторних умовах за фінансової підтримки Програми ANR «Мамонти» із палеонтологічними матеріалами пам'ятки працювала археозоолог М.-А. Джулієн (Франція) (рис. 14), у результаті чого за зразками зубів, згідно з методом дослідження хімічного складу зубної емалі (ізотопний аналіз, Тюбінгенський університет, Німеччина), було визначено специфічні риси дієти та сезонної поведінки бізонів, які, на думку дослідників, перебували поблизу стоянки впродовж року. Отримані дані важливі для уточнення особливостей реконструкції мисливської стратегії мешканців Амвросіївської стоянки (Кротова та ін. 2007; Julien et al. 2012).

Під час досліджень пам'ятки у 1980—2000 рр. було уточнено площу розповсюдження культурного шару кістковища, яка виявилася значно більшою, ніж вважалося раніше, було зібрано численні нові знахідки, зокре-

ма, оригінальні кістяні знаряддя та уточнено і доповнено інтерпретацію пам'ятки як складного комплексу мисливців на бізонів на місці проведення багаторазових мисливських операцій та мешкання поблизу нього, на стоянці (базовому таборі), де проходили різноманітні виробничо-побутові процеси (Кротова 2013; 2017). Вивчаються проблеми утилізації мисливської здобичі як на кістковищі, так і на стоянці (Сніжко 2001, 2002; Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016). Матеріали розкопок 1980—2000 рр. зберігаються у фондах ІА НАНУ.

Отже, в результаті понад столітньої історії відкриття та дослідження Амвросіївського комплексу — місця полювання та базового табору на бізонів степів Північно-Східного Надазов'я, завдяки зусиллям численних дослідників як у галузі археології, так і суміжних дисциплін, спочатку було виявлено пам'ятку та збережено інформацію про неї, а пізніше завдяки багаторічним дослідженням накопичено численні матеріали, які разом із матеріалами інших пам'яток регіону слугують повноцінною базою для реконструкції систем адаптації верхньопалеолітичних мисливців степів Північного Надчорномор'я.

\* \* \*

Автори глибоко вдячні зберігачу фондів Маріупольського краєзнавчого музею Лідії Іванівні Кучугурі, вчителю історії Амвросіївської школи № 6 Ларисі Іванівні Тур та фотографу ІА НАНУ Валентині Андріївні Кесар за представлені фотоматеріали і консультації, які було використано у статті. Щира подяка за фінансову підтримку в проведенні польових робіт 1980—2000-х рр., результати яких використано у статті: Українському товариству охорони пам'яток історії та культури, Фонду Лікі, США (грант 04/05 (2005 р.) та Програмі ANR «Мамонти», Франція (2007 р.).

Бибикова, В. И. 1950. О некоторых биологических особенностях первобытного зубра. *Бюллетень московского общества испытателей природы. Отдел биологический*, LV (5), с. 35-43.

Борисковский, П. И. 1951. Раскопки в Амвросиевке и проблема палеолитических культовых мест. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXXVII. с. 9-26.

Борисковский, П. И. 1953. *Палеолит Украины*. Материалы и исследования по археологии СССР, 40. Москва, Ленинград: Издательство АН СССР.

Боровиков, Л. И. 1982. Анатолий Николаевич Рябинин (1874-1942). В: Марковский, А. П. (ред.). *Выдающиеся ученые Геологического комитета*. Ленинград: ВСЕГЕИ, с. 79-108.

- Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И. Борисова, О. К. 2013. Результаты палеогеографических исследований в Амвросиевке в 2005 г. В: Кротова, О. О. *Пізнюпалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк, с. 336-344.
- Евсеев, В. М. 1947. Палеолітична стоянка Амвросіївка. *Палеоліт і неоліт України*, 1, с. 265-283.
- Ефименко, П. П. 1953. *Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени*. 3-е изд, доп. и перераб. Киев: Издательство АН УССР.
- Ефименко, П. П. Береговая, Н. А. 1941. Палеолитические местонахождения СССР. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 2, с. 254-290.
- Замятнин, С. Н. 1951. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода. *Происхождение человека и древнее расселение человечества*, с. 89-153. Труды института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, XVI.
- Замятнин, С. Н. 1953. Заметки о палеолите Донбасса и Приазовья. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, XIV, с. 230-255.
- Косикова, Е. В. 1994. Исследователь древностей Донетчины Виктор Михайлович Евсеев (1912-1955). *Донецкий археологический сборник*, 5, с. 5-19.
- Кротова, О. О. 2013. *Пізнюпалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Кротова, О. О. 2017. Планіграфія розташування кістяних виробів на Амвросіївській стоянці. *Кам'яна доба України*, 17-18, с. 66-78.
- Кротова, О. О., Сніжко, І. А., Логвиненко, В. М. 2005. Дослідження Амвросіївської стоянки (1998-2004). *Археологічні дослідження в Україні в 2003-2004 роках*. Київ: ІА НАНУ; Запоріжжя: Дике поле, 2005, с. 194-197.
- Кротова, О. О., Старкін, А. В., Логвиненко, В. М. Сніжко, І. А., Грибченко, Ю. М., Куренкова, О. І. 2005. *Звіт про розкопки Амвросіївського палеолітичного комплексу в 2005 році*. Науковий архів ІА НАНУ, ф.е. 2005/180.
- Кротова, О. О., Сніжко, І. А., Логвиненко, В. М., Джулієн, М.-А., Палієнко, С. В., Зайцев, В. О. 2007. *Звіт про розкопки Амвросіївської палеолітичної стоянки в 2007 році*. Науковий архів ІА НАНУ. ф.е. 2007/230.
- Кротова, О. О., Сніжко, І. А., Логвиненко, В. М. 2008. Нові дані щодо обробки мисливської здобичі на Амвросіївській стоянці. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні* (до 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3-4 жовтня 2006 р. Київ: Корвін-Пресс, с. 42-50.
- Кучугура, Л. И. 2003. Новые материалы к биографии исследователя палеолита Донбасса В. М. Евсеева. *Кам'яна доба України*, 4, с. 90-101.
- Левицький, І. Ф. 1938. *До вивчення палеоліту в с. Амвросіївці Сталінської області (1938 р.)*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. Левицького Івана Федоровича, № 15.
- Мефферт, Б. Ф. 1923. *Детальная геологическая карта Донецкого каменноугольного бассейна*. Описание планшета VIII-22. Район станции Амвросиевка Екатеринбургской ж.д. Западная часть Амвросиевского купола. Петроград (б.и.).
- Орлов, В. П. (ред.). 1995. *Репрессированные геологи. Биографические материалы*. Москва, Санкт-Петербург: ВСЕГЕИ.
- Підоплічка, І. Г. 1947. Дослідження палеоліту в УРСР. *Палеоліт і неоліт України*, 1, с. 7-40.
- Підоплічка, І. Г. 1937-1938. *Польовий щоденник огляду палеонтологічних місцезнаходжень та колекцій музеїв (Одеса, Ізюм, Святогірськ, Амвросіївка)*. Науковий архів Інституту архівознавства НБУВ НАНУ, ф. 139, оп. 3, спр. 170.
- Підоплічка, І. Г. 1940-1949. *Дневники Амвросиевской палеолитической экспедиции за 1940-1949 гг.* Науковий архів Інституту архівознавства НБУВ НАНУ, ф. 139, оп. 3, спр. 187, 190.
- Підоплічка, І. Г. 1953. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 2, с. 65 — 68.
- Рековець, Л. І. 2013. Список мікрофауни з Амвросіївського кістковища (Прирізка до Центрального розкопу, II умовний горизонт, 2005 р. дослідження). В: Кротова, О. О. *Пізнюпалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк, с. 365.
- Сніжко, І. А. 2001. *Утилізація мисливської здобичі на Амвросіївському пізнюпалеолітичному комплексі*. Дисертація к.і.н. ІА НАНУ.
- Сніжко, І. А. 2002. Модель розбирання здобичі амвросіївськими мисливцями. *Археологія*, 1, с. 37-44.
- Усачук, А. Н., Колесник, А. В. 2012. Виктор Михайлович Евсеев: начало. *Літопис Донбасу*, 20, с. 4-25.
- Цеунов, І. А. 2015. Відкриття та перші польові дослідження Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. *Кам'яна доба України*, 16, с. 150-155.
- Шаталов, Н. Н. 2016. Выдающийся геолог-съемщик и стратиграф Донбасса Феодосий Николаевич Чернышев (К 160-летию со дня рождения). *Геологический журнал*, 3 (356), с. 120-123.
- Julien, M.-A. 2013. Taphonomical and Archaeozoological study of the Bison bone bed of Amvrosievka (west excavation). In: Кротова, О. О. *Пізнюпалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк, р. 354-361.
- Julien, M.-A., Bocherens, H., Burke, A., Druker, D., Patou-Mathis, M., Krotova, O., Pean, S. 2012. Were European steppe bison migratory? 18-O, 13-C and Sr-intra — tooth isotopic variations applied to a palaeoethological reconstruction. *Quaternary International*, 271, p. 106-119.
- Krotova, A. A. 1996. Amvrosievka new AMS dates for a unique bison kill site in the Ukraine. *Prehistoire Europeenne*, 9, p. 357-362.
- Krotova, A. A., Belan, N. G. 1993. Amvrosievka: A unique Upper Paleolithic site in Eastern Europe. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations*. New York: Springer Science+Business Media, p. 125-142.
- Krotova, O., Snizhko, I., Logvynenko, V. 2016. Bison utilization at the Amvrosievka campsite, Ukraine. In: Kornfeld, M., Huckel, B. B. (eds.) *Stones, bones and profiles: exploring archaeological context, early American hunter-gatherers, and bison*. Boulder: University Press of Colorado, p. 391-409.
- Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). 1993. *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations*. New York: Springer Science+Business Media.
- Todd, L. 2013. The identification of faunal remains and the wear class code-groups 1 (M1s), 2 (M2s) from Amvrosievka bone bed (1935, 1949, 1980-1990-eth years). In: Кротова, О. О. *Пізнюпалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк, р. 366-414.

Надійшла 1.10.2019.

А. А. Кротова<sup>1</sup>, И. А. Снежко<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-0299-7628, okrotova@ukr.net

<sup>2</sup> Кандидат исторических наук, доцент Украинского государственного университета железнодорожного транспорта, ORCID 0000-0002-7797-9494, isnizhko@ukr.net

## ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ АМВРОСИЕВСКОГО ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА

Амвросиевский верхнепалеолитический комплекс, который состоит из стоянки и костища бизонов расположен на юго-востоке Украины вблизи г. Амвросиевка, в верховье балки Казенной. Вначале он был открыт геологами в 1910-е гг. как скопление костей бизонов, которое позже в публикации детальной геологической карты района было определено как палеонтологическое местонахождение природного происхождения (Мефферт 1923). Благодаря археологической разведке и раскопкам, проведенным в 1935 г. В. М. Евсеевым, научным сотрудником Сталинского ОМК, местонахождение стало известно как археологический, времени верхнего палеолита, памятник.

В 1940—1950 гг. стоянку и костище исследовала совместная экспедиция ИА АН УРСР и ИИМК АН СССР, возглавляемая палеонтологом И. Г. Пидопличко и археологом П. И. Борисковским. Были определены характер и основная площадь культурных отложений и собраны выразительные коллекции кремневых и костяных артефактов, предложены интерпретации костища как места загонной охоты и/или культового места охотников на бизонов.

В 1980—2000 гг. исследования памятника продолжила экспедиция ИА НАНУ, возглавляемая А. А. Кротовой при участии ряда отечественных и иностранных специалистов смежных наук: М. Ф. Веклича, Ж. Н. Матвийшиной, Н. П. Герасименко, Ю. Н. Грибченко, Е. И. Куренковой, Н. Г. Белан, В. Н. Логвиненко, А. В. Старкина, Л. Тодда (США) и М.-А. Джулиен (Франция). В 1989 г. на памятнике был проведен полевой семинар согласно программы советско-американского симпозиума «Upper Palaeolithic—Paleo-Indian Adaptations», в работе которого приняли участие известные ученые из США (О. Соффер, Л. Бинфорд, Д. Фризон, К. Хайнес, Б. Бредли, Д. Динкос, И. Адовасио, Л. Девис, Д. Мельтцер), Великобритании (К. Гембл), Украины и России. В результате исследований памятника была уточнена площадь распространения культурного слоя на костище и стоянке, собраны новые, в том числе, оригинальные находки, дополнена интерпретация памятника как сложного комплекса охотников на бизонов на месте проведения неоднократных охотничьих операций и обитания вблизи него, на стоянке, где проходили сложные хозяйственно-бытовые процессы.

*К л ю ч е в ы е с л о в а:* Украина, Восточная Европа, верхний палеолит, эпиграветт, охотники на бизонов.

Oleksandra A. Krotova<sup>1</sup>, Iryna A. Snizhko<sup>2</sup>

<sup>1</sup> PhD, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-0299-7628, okrotova@ukr.net

<sup>2</sup> PhD, Associate Professor, Ukrainian State University of Railway Transport, ORCID 0000-0002-7797-9494, isnizhko@ukr.net

## RESEARCH HISTORY OF THE AMVROSIIVKA UPPER PALAEOLITHIC COMPLEX

The Amvrosiivka Upper Palaeolithic complex, which consists of a site and bison bone bed, is situated in the South-East of Ukraine near Amvrosiivka city, in the upper reaches of the Kazenna ravine. In the beginning it was found by the geologists in the 1910 as assemblage of bison bones, which was later determined in the detailed geologic map of the region as paleontological seat of natural origin (Meffert 1923). Thanks to archaeological exploration and excavations, which were held in 1935 by V. M. Evseev — the scholar of the Stalin Regional Museum of Local History, this location has come to notice as Upper Palaeolithic archaeological site.

In 1940—1950-ies the site and the bone bed were studied by the collaborative expedition of IA AS USSR and IHMC AS USSA, led by paleontologist I. H. Pidoplichko and archaeologist P. I. Boryskovskyi. Character and main area of cultural stratum were defined; significant collection of flint and bone artifacts were collected; interpretations of the bone bed as a place of battue and/or place of cult of bison hunters were proposed.

In 1980—2000-s the site research were continued by NASU Institute of Archaeology lead by O. O. Krotova with the participation of the range of native and foreign specialists of allied sciences: M. F. Veklych, Zh. M. Matviishyna, N. P. Herasymenko, Iu. M. Hrybchenko, O. I. Kurenkova, N. G. Belan, V. M. Lohvynenko, A. V. Starkin, L. Todd (USA) and M.-A. Julien (France). In 1989 a field workshop was held on the site according to the program of the Soviet-American “Upper Palaeolithic—Paleo-Indian Adaptations” symposium, in which famous scholars from the USA took part (O. Soffer, L. Binford, D. Frizon, C. Haynes, B. Bradley, D. Dincauze, J. Adovasio, L. Davis, D. Meltzer) as well as scholars from Great Britain (C. Gamble), Ukraine and Russia. As a result of the site research, the area of the bone bed and site cultural layers was refined, new finds, including distinctive ones, were revealed, site interpretation was enlarged to be a compound bison hunters complex on a place of holding repeated hunting operations and of dwelling near it, on the site, where composite domestic and household processes took place.

*К е у w o r d s:* Ukraine, Eastern Europe, Upper Palaeolithic, epigravettian, hunters on bisons.

## References

- Bibikova, V. I. 1950. O nekotorykh biologicheskikh osobennostiakh pervobytnogo zubra. *Biulleten moskovskogo obshchestva ispytatelei prirody. Otdel biologicheskii*, LV (5), s. 35-43.
- Boriskovskii, P. I. 1951. Raskopki v Amvrosievke i problema paleoliticheskikh kultovykh mest. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kultury*, XXXVII, s. 9-26.
- Boriskovskii, P. I. 1953. *Paleolit Ukrainy*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 40. Moskva, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Borovikov, L. I. 1982. Anatolii Nikolaevich Riabinin (1874-1942). V: Markovskii, A. P. (red.). *Vydaiushchiesia uchenye Geologicheskogo komiteta*. Leningrad: VSEGEI, s. 79-108.
- Gribchenko, Iu. M., Kurenkova, O. I. Borisova, O. K. 2013. Rezultaty paleogeograficheskikh issledovaniy v Amvrosievke v 2005 g. V: Krotova, O. O. *Piznopaleolitychni myslyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, s. 336-344.
- Efimenko, P. P. 1953. *Pervobytnoe obshchestvo. Ocherki po istorii paleoliticheskogo vremeni*. 3-e izd, dop. i pererab. Kiev: Izdatelstvo AN USSR.
- Efimenko, P. P. Beregovaia, N. A. 1941. Paleoliticheskie mestonakhozhdeniia SSSR. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 2, s. 254-290.
- Evseev, V. M. 1947. Paleolitychna stoianka Amvrosviivka. *Paleolit i neolit Ukrainy*, I, s. 265-283.
- Julien, M.-A. 2013. Taphonomical and Archaeozoological study of the Bison bone bed of Amvrosievka (west excavation). In: Krotova, O. O. *Piznopaleolitychni myslyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, p. 354-361.
- Julien, M.-A., Bocherers, H., Burke, A., Druker, D., Patou-Mathis, M., Krotova, O., Pean, S. 2012. Were European steppe bison migratory? 18-O, 13-C and Sr-intra – tooth isotopic variations applied to a palaeoethological reconstruction. *Quaternary International*, 271, p. 106-119.
- Kosikova, E. V. 1994. Issledovatel drevnostei Donetchiny Viktor Mikhailovich Evseev (1912-1955). *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 5, s. 5-19.
- Krotova, O. O. 2013. *Piznopaleolitychni myslyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Krotova, O. O. 2017. Planihrafiia roztashuvannia kistianykh vyrobiv na Amvrosviivskii stoiantsi. *Kamiana doba Ukrainy*, 17-18, s. 66-78.
- Krotova, O. O., Snizhko, I. A., Lohvynenko, V. M. 2005. Doslidzhennia Amvrosviivskoi stoianky (1998-2004). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2003-2004 rokakh*. Kyiv: IA NANU; Zaporizhzhia: Dyke pole, 2005, s. 194-197.
- Krotova, O. O., Starkin, A. V., Lohvynenko, V. M. Snizhko, I. A., Gribchenko, Iu. M., Kurenkova, O. I. 2005. *Zvit pro rozkopky Amvrosviivskoho paleolitychnoho kompleksu v 2005 rotsi*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f.e. 2005/180.
- Krotova, O. O., Snizhko, I. A., Logvynenko, V. M., Julien, M.-A., Paliienko, S. V., Zaitsev, V. O. 2007. *Zvit pro rozkopky Amvrosviivskoi paleolitychnoi stoianky v 2007 rotsi*. Naukovyi arkhiv IA NANU. f.e. 2007/230.
- Krotova, O. O., Snizhko, I. A., Logvynenko, V. M. 2008. Novi dani shchodo obrobky myslyvskoi zdobychi na Amvrosviivskii stoiantsi. V: Kulakovska, L. V. (red.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheolohii v Ukraini (do 50-richchia vidkryttia paleolitychnoi stoianky Radomyshl)*. Materialy mizhnarodnoi naukovoii konferentsii «Radomyshl ta yoho istoriia» 3-4 zhovtnia 2006 r. Kyiv: Korvin-Press, s. 42-50.
- Krotova, A. A. 1996. Amvrosievka new AMS dates for a unique bison kill site in the Ukraine. *Prehistoire Europeenne*, 9, p. 357-362.
- Krotova, A. A., Belan, N. G. 1993. Amvrosievka: A unique Upper Paleolithic site in Eastern Europe. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations*. New York: Springer Science+Business Media, p. 125-142.
- Krotova, O., Snizhko, I., Logvynenko, V. 2016. Bison utilization at the Amvrosievka campsite, Ukraine. In: Kornfeld, M., Huckel, B. B. (eds.) *Stones, bones and profiles: exploring archaeological context, early American hunter-gatherers, and bison*. Boulder: University Press of Colorado, p. 391-409.
- Kuchugura, L. I. 2003. Novye materialy k biografii issledovatel'ia paleolita Donbassa V. M. Evseeva. *Kamiana doba Ukrainy*, 4, c. 90-101.
- Levytskyi, I. F. 1938. *Do vyvchennia paleolitu v s. Amvrosviivtsi Stalinskoi oblasti (1938 r.)*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. Levytskoho Ivana Fedorovycha, spr. 15.
- Meffert, B. F. 1923. *Detalnaia geologicheskaiia karta Donetskogo kamenougolnogo basseina*. Opisanie plansheta VIII-22. Raion stantsii Amvrosievka Ekaterininskoi zh.d. Zapadnaia chast Amvrosievskogo kupola. Petrograd (b.i.).
- Orlov, V. P. (red.). 1995. *Repressirovannnye geologi. Biograficheskie materialy*. Moskva, Sankt-Peterburg: VSEGEI.
- Pidoplichka, I. H. 1947. Doslidzhennia paleolitu v URSR. *Paleolit i neolit Ukrainy*, I, s. 7-40.
- Pidoplichko, I. H. 1937-1938. *Polovyi shchodennyk ohliadu paleontolohichnykh mistseznakhodzhzen ta koleksii muzeiv (Odesa, Izium, Sviatohirsk, Amvrosviivka)*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhivoznavstva NBUV NANU, f. 139, op. 3, spr. 170.
- Pidoplichko, I. G. 1940-1949. *Dnevnyky Amvrosviivskoi paleoliticheskoi ekspeditsii za 1940-1949 gg*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhivoznavstva NBUV NANU, f. 139, op. 3, spr. 187, 190.
- Pidoplichko, I. G. 1953. Amvrosviivskaia paleoliticheskaia stoianka i ee osobennosti. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii AN USSR*, 2, s. 65-68.
- Rekovets, L. I. 2013. Spysok mikrofauny z Amvrosviivskoho kistkovyshcha (Pryrizka do Tsentralnogo rozkopu, II umovnyi horizont, 2005 r. doslidzhennia). V: Krotova, O. O. *Piznopaleolitychni myslyvtsi azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, s. 365.
- Shatalov, N. N. 2016. Vydaiushchiiisgia geolog-siemshchik i stratigraf Donbassa Feodosii Nikolaevich Chernyshev (K 160-letiiu so dnia rozhdeniia). *Heolohichnyi zhurnal*, 3 (356), s. 120-123.

- Snizhko, I. A. 2001. *Utylizatsiia myslyvskoi zdobychi na Amvrosvskomu piznopaleolitychnomu kompleksi*. Dysertatsiia k.i.n. IA NANU.
- Snizhko, I. A. 2002. Model rozbyrannia zdobychi amvrosvskymy myslyvtiamy. *Arheologia*, 1, s. 37-44.
- Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). 1993. *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations*. New York: Springer Science+Business Media.
- Todd, L. 2013. The identification of faunal remains and the wear class code-groups 1 (M1s), 2 (M2s) from Amvrosvka bone bed (1935, 1949, 1980-1990-eth years). In: Krotova, O. O. *Piznopaleolitychni myslyvti azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, p. 366-414.
- Tseunov, I. A. 2015. Vidkryttia ta pershi polovi doslidzhennia Amvrosvskoho verkhnopaleolitychnoho kompleksu. *Kamiana doba Ukrainy*, 16, s. 150-155.
- Usachuk, A. N., Kolesnik, A. V. 2012. Viktor Mikhailovich Evseev: nachalo. *Litopys Donbasu*, 20, s. 4-25.
- Zamiatnin, S. N. 1951. O vzniknovenii lokalnykh razlichii v kul'ture paleolitycheskogo perioda. *Proiskhozhdenie cheloveka i drevnee rasselenie chelovechestva*, s. 89-153. Trudy instituta etnografii im. N. N. Miklukho-Maklaia, XVI.
- Zamiatnin, S. N. 1953. Zametki o paleolite Donbassa i Priazovia. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, XIV, s. 230-255.